

Ісімақова А.С.,

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, профессор, ф. ф. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ismakova.aigul@gmail.com

**ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КОД:
ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЙДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ**

Мақалада профессор Ж. Дәдебайдың «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» және «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар» атты әдебиеттанулық зерттеулерінде, автордың пікірі бойынша, белгілі әдеби жәдігерлер тұңғыш рет әдеби-теориялық талдауға түскен. Әдебиеттанушы Ж. Дәдебай бұл зерттеулерге канондық әдеби мәтіндерді құрылымдық талдау жасаған. Осының негізінде бұл мәтіндер тұңғыш рет текстологиялық талдауға негіз болған: мәтіндегі автор мен авторлық ұстаным, бас кейіпкерлермен қатар мәтіндердің көркемдік және тарихи негіздері айқындалған.

Түйін сөздер: әдебиеттану, текстология, тарихи ескерткіштер, құрылымдық талдау.

Ismakova A.S.,

Doctor of Science, Professor, Senior scientific researcher
of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: ismakova.aigul@gmail.com

**National code in contemporary literary criticism:
in studies of Zhangara Dadebay**

In the article as examples of classic literature reviewed scientific research: Professor J. Dadebaev's «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» and «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар», which is in the opinion of the author of the first theoretical analyses of famous monuments of the Kazakh literature. Literary critic Zh. Dadebaev for the first time carried out a structural analysis of the known canonical texts. At the same time, the texts themselves are subjected to a detailed textual analysis, representing the presence of both the author's and the author's positions, and the main characters, as well as the artistic and historical basis of the literary heritage.

Key words: literary studies, textology, historical monuments, structural analyse.

Исмакова А.С.,

д. ф. н. профессор, главный научный сотрудник
Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: ismakova.aigul@gmail.com

**Национальный код в современном литературоведении
в исследованиях Жангара Дадебая**

В статье в качестве образцов классического литературоведения рассмотрены научные исследования профессора Ж. Дадебая «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» и «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар», являющиеся, на взгляд автора, первыми теоретическими анализами известных памятников казахской литературы. Литературовед Ж. Дадебая впервые осуществил структуральный анализ известных канонических текстов. При этом сами тексты подвергнуты подробному текстологическому анализу, представляющему наличие как автора, авторской позиции и главных героев, так и художественную и историческую основу литературного наследия.

Ключевые слова: литературоведение, текстология, исторические памятники, структурный анализ.

Кіріспе

Тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануының жаңаша қалыптасуына бұрын тиым салынған А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов зерттеулерін жалғастырған Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, Ә. Дербісәлі, М. Жолдасбеков, Ж. Дәдебайдың әдебиеттанулық еңбектері қазіргі ғылыми айналымға тікелей әсер етті.

Классикалық әдебиеттанудың өкілі Жаңғара Дәдебайдың басты тақырыбы – А. Байтұрсынұлы айтқандай, сөздің асыл болу шарттарын ұстана отырып, асыл сөздегі ел тарихы мен ұлттық код тұрақтылығын пән сөздері арқылы айқындау. Орта ғасырлардан басталған әдеби жәдігердің тұңғыш теориялық талдауы (Орхон-Енисей жазбаларының) Жаңғара Дәдебайдың Тонькөк пен осы тас жазбасындағы мәтіннің қазақ сөз өнеріне тікелей қатысы бар деген тұжырымы тәуелсіз кезде орнықты. Ж. Дәдебайдың «Тарихи-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» атты зерттеуінде аталған әдеби жәдігердің бүгінгі қазақ тіліндегі әдеби-эстетикалық парадигмалардың бастауы екені дәлелденді. Тәуелсіздік кездің әдебиеттануы ежелгі әдебиет мәселесіне жаңа тұрғыдан қарады. Бұрын ауыз әдебиеті, тарих саласының зерттеулері болып саналған әдеби жәдігерлер алғаш рет кәсіби әдеби-теориялық зерттеулерге нысан болды. Осы ретте М.Х. Дулатидің «Тарихи Рашидиі» ұлттық код тұрғысынан әдеби мәтін яғни көркем туынды екенін тұңғыш рет дәлелдеп берген ғалым Жаңғара Дәдебай болды.

Әдеби талдау

Ж. Дәдебайдың «Мұхаммед Хайдар Дулатидің әдеби-эстетикалық көзқарастары (1499-1500-1551)» атты зерттеуінде «Тарихи-и Рашиди» дилогиясы тұңғыш рет әдебиеттанулық талдауға түскен. Бұл зерттеудің негізгі ойлары келесі: «Қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгісі қатарына жататын Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-и Рашиди» атты дилогиясы – тарихи-филологиялық, әдеби-эстетикалық, көркемдік сипаттары тең түсіп жатқан, жанрлық табиғаты да, зерттеу, суреттеу пәні де күрделі туынды. Онда автордың тарихи, әлеуметтік, философиялық, әдеби-эстетикалық көзқарастары, шығармашылық тұрғысынан тиянақталған. Сондықтан да XVI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп, еңбек еткен автордың әдебиет, сөз өнері туралы ойлары мен

толғаныстарын, көзқарастары мен пікірлерін қазіргі заман талаптары мен сұраныстарына сай тарихи тұрғыда таразылаудың мәдени-әлеуметтік маңызы зор. Солардың ішінде автордың алдағы уақытта жазылмақшы ғарманың тақырыбы мен қаламгер тұлғасы айналасындағы пікірлері тарихи құндылығымен ерекшеленеді. Шығармашылық еңбекке ден қойған тұлға үшін, М.Х. Дулатидің пайымдауынша, төрт шарттың орны бөлек. Оның бірі – жазуға мүмкіншіліктің болуы. Екіншісі – білімнің жеткіліктілігі. Үшінші – жазуға қажеттілік. Төртінші – білімге, білуге құштарлық (Dadebayev, 2001: 188).

Кезінде мемлекет басшысы қандай адамдық, саяси және этикалық тәрбие алуға міндеттелгені туралы зерттеуші осы ретте нақты мағлұматтарға сүйенген.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» қазақ әдебиеті неге асыл сөз дегеніне қатысты нақты тұжырымды зерттеуші Ж. Дәдебай М.Х. Дулатидің өзіне дейінгі әдеби мұра мен тарихи мұраны айғақтаған пікірімен дәлелдей түседі: «М.Х. Дулати жылнамашы жазушылардың шығармашылық дәстүрі аясында қалыптасқан өмір құбылыстарын жинақтау тұрғысын барынша қолдап, өзі де қолдана отырып, жаңа, тек қана өз эстетикалық нысанасына сай шешім жасайды. Бұлай дегенде, ғұламаның жазылар шығармасына қажетті өмір құбылыстарын саралау және даралау тұрғысындағы биік эстетикалық мұратты ерекше атап көрсеткен дұрыс. Автор өмір құбылыстары туралы мәліметтердің, деректердің көздері алуан түрлі болатынын сипаттай отырып, олардың басты-басты деген мынадай бірнеше нысанын атайды: а) жылнама шығармалар; ә) аңыздар; б) өзгелердің өзге біреулерден естіген әңгімелері; в) өзгелердің өз көргендері туралы айтқан әңгімелері; г) автордың өзі естіген әңгімелер; д) автордың өзі көрген оқиғалар, т.б. Осы аталған дерек таптарын автор әдеп өлшемдері тұрғысынан тағы бірнеше топқа бөледі: а) өсер өркенге жеткізуге, айтуға, жазуға лайықты оқиғалар; ә) өсер өркенге жеткізуге, жазуға лайықсыз оқиғалар. Айтуға, жазуға лайықсыз құбылыстар қатарына автор біреу туралы өз көзімен көрмеген, ақиқаттығына көзі жетпеген парықсыз оқиғалар жайындағы әңгімелерді жатқызады. Ақиқаттылығына көзі жетпеген анайы, жауыздық сипатта әңгімеленген оқиғаларды белгілі бір тарихи тұлғаға танудың адамгершілікке жатпайтынын айту да М.Х. Дулатидің әдеби танымының тереңдігін, әдеби-эстетикалық көзқарасының

тиянақтылығын танытады. Сонымен қатар автор белгілі тарихи тұлға өмірде жасаған, бірақ шектен асқан зұлымдық істерді сипаттаудан да тартынады. Өзі көрген, өзінің көз алдында өткен мұндай жауыздық істерді қағаз бетінде жаңғыртып сақтауға, болашаққа ұсынуға автордың ақыл-ойы батылдық ете алмайды. Мұншалық қатыгездік пен жауыздықты не көрмеген, не білмеген оқырманның көңілінде күдік ұялап, автордың суреттеп отырған жайына сенімсіздік туу мүмкіндігі жайлы айтқан ойларында да М.Х. Дулати биік әдеби-эстетикалық талғам мен талап иесі екендігін көрсетеді. Мұндай жағдайда автор артық сөз, артық суреттеуге де бармауды, сөйте тұра үн-түнсіз де қалмауды шындықты шынайы суреттеудің басты кепілі деп біледі (Dadebay, 2001: 130-131).

Асыл сөз адамның жан қажеттілігінен туатыны ежелгі әдеби жәдігерде осылай орын алған. Зерттеуші әдеби жәдігерді тарихи, эстетикалық және этикалық тұрғыда қарастырған. Ғалым Ж. Дәдебаев мемлекеттік және ұлттық кодтың қандай шарттардан тұратынын осы әдеби жәдігер арқылы да анықтап береді. Асыл сөздің о бастан тек әдептілік пен ғибраттылықты басты мақсат ететіні осылай айғақталған.

Әдеби жәдігердегі тарихи, мәдени оқиғалардың қамтылуы, оның негізгі теориялық танымы қалай іске асқан? Осы ретте қазіргі әдебиеттанулық тұрғысынан нақты теориялық талдау берілген (Halizev, 1999): «Тарих-и Рашиди» диалогиясында суреттелініп отырған өмір құбылыстарының куәгері, тарихи оқиғаларға қатысушы әрі оларды өз атынан, өзінің қоғамдық азаматтық, жазушылық тұрғысынан баяндаушы автордың өзі. Ол өзі көзімен көрген, ортасында болған немесе басқа бір дерек көзінен алған, көзкөргендердің айтуынан естіген өмір құбылыстарының тобын, әсіресе, тарихи тұлғалардың басынан өткен оқиғаларды өзгертпей, бұрмаламай, қоспасыз суреттеумен бірге, өзінің көзқарасын, тиісті құбылыстарға қатынасын, олар туралы пікірі мен бағасын да тікелей немесе жанама түрде, кейде нәзік ишарамен білдіріп отырады. Бұл тұрғыдан алғанда, шығарма авторы баяндаушы, әңгімелеуші, жазушы ғана емес, шығарманың композициялық тұтастығын ұстап тұрған басты образ дәрежесіне дейін көтерілген көркем бейне, жан-жақғы дараланған және терең ашылған ірі характер. «Тарих-и Рашидиде» автордың дүниетанымы, көзқарасы адамгершілік азаматтық тұрғысы мен рухани әлемі, ойлауы мен

сезіну сипаттары осы характер арқылы танылады (Dadebay, 2001: 13).

Көркем мәтіндегі белгілі тарихи тұлға қалай сомдалған? Осыған байланысты М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде бірнеше тарихи тұлғалардың көркем бейнесі жасалғаны, оның ішінде ерекше назар аударатын қайраткерлердің бірі – Алаша хан екені анықталған. Автор Алаша хан өмірі тарихи контекст аясында бейнеленгенін атап өтіп, өзіне дейінгі әдеби жәдігерлердегі бұл бейненің суреттелуін есте сақтап отырады (Kristeva, 2000: 427-457).

Шығарманың дискурсы, құрылымы, оқиғалар тіркемі, композициясы туралы нақты пән сөздері арқылы теориялық талдау берілген: «Белгілі бір оқиғаны баяндап отырып, басқа бір оқиғаны тарихи зерттеудің құрылым-жүйесі үшін бөгде мәнер, ал тарихи көркем шығарма композициясы үшін оның поэтикалық болмыс-бітімінің ерекшелігін бейнелейтін басты көркемдік тәсіл. Әдебиет теориясында белгілі оқиға желісін баяндауды кілт тоқтатып, басқа бір оқиғаны сипаттау баяулату деп аталады. Бұл көркем әдебиетте, тіпті қазақ халқының ауыз әдебиетінің үлгілерінде де мол пайдаланылатын поэтикалық баяндау тәсілі болып табылады. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» шығармасының бірінші кітабында да, екінші кітабында да баяулатуды өз өнерінің басты поэтикалық тәсілі дәрежесіне дейін көтеріп қолданады. Екінші жағынан, автор баяулатуды түйдектеу тәсілімен де тығыз сабақтастырып отырады. Бұл тәсілдің мәні бір мезгілде, бір мекенде болған оқиғалар тобын басқа мезгіл, басқа мекенде өткен оқиғалар тобымен тұтастыра, қабаттастыра баяндауда (Bart, 1989).

Әдеби жәдігердегі күні бүгін қолданып келе жатқан мақалға қатысты келесі тұжырым берілген: «Дарияның жағасынан құдық қазбайды» деген даналық сөзді қазақ халқы күні бүгінге дейін қолданады. Онда терең мағына, үлкен ғибрат жатыр. Ой терең ғана емес, бейнелі, астарлы. Сондықтан да оны бір емес, әртүрлі жағдайға, ахуалға байланысты қолдануға болады. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» диалогиясының бірінші кітабында қазіргі қазақ әдеби тілінің қорындағы осы қанатты сөзді белгілі жағдайға орай мейлінше сәтті, орайлы пайдаланған. Екі түрлі құбылыстың бір-біріне қатысын, сонымен қатар бір-бірінен айырмашылығын бейнелі, образды түрде жеткізу үшін, автор мұндай сөздерге басты бейнелеу және суреттеу құралы ретінде сүйенеді» (Dadebay, 2001: 19).

Әдеби жәдігердің көркемдік, тарихи-эстетикалық мәні неде? Диалогия қандай мақсатпен жазылған? Асыл сөз – әдебиеттің негізгі міндеті туралы былай делінген: «Тарих-и Рашиди» құрылымында тарихи өмір шындықтары, мемлекет тарихы, мемлекетті басқару, мемлекет қайраткерінің саяси, азаматтық келбеті, өнер мен білім, әдебиет пен мәдениет, философия, дін, заң, жаратылыстану және басқа ғылым салалары бойынша мол мағлұматтар, бағалы деректер бар. «Тарих-и Рашидидің» тарихи дерек көзі болуы оның тарихи-танымдық әдеби еңбек, көркем шығарма ретіндегі табиғатына қайшы келмейді, тарихи-танымдық әдеби еңбек әрі көркем шығарма болуы оның тарихи дерек көзі ретіндегі құндылығына көлеңке түсірмейді. Мұның өзі «Тарих-и Рашидидің» әдеби еңбек әрі көркем шығарма ретіндегі жанрлық табиғатынан туып жатқан ерекшеліктер қатарына жатады» (Dadebay, 2001: 20).

Қазіргі әдебиеттанудағы мазмұнды форма, сөйлеу жүйесі, көркем дискурс сияқты парадигмалар әдебиетші Жанғара Дәдебаевтың «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар» (Dadebay, 2008:) атты зерттеуінде көне түркі мұрасын қарастыру арқылы нақтылана түскенімен құнды. Осы ретте әдебиетші мәтіннің жанрлық ерекшелігіне мән берілген: «бұл жерде шығармашылық еңбектің бастапқы жанрлық ерекшеліктері көрініс тапқаны байқалады. Могиланьның басындағы құлпытастағы жазу туралы да, «Күлтегін», «Тоныкөк» әдеби ескерткіштері туралы да осыны айту дұрыс. Аталған әдеби ескерткіш авторларының өмір шындықтарын, тарихи оқиғаларды жинақтау, суреттеу даралығы, образ жасау, мінез даралау, сөйтіп жанр түзу шеберлігі шығармашылық ойлау мен шығармашылық еңбектің кемел деңгейін танытады. Бұл орайда «Тоныкөк» (VIII ғ.) ескерткіші, ондағы Білге Тоныкөк бейнесі талданған: «Күлтегін» жазуының авторы Иоллық тегін (1) болса, «Тоныкөк» жазуының авторы – Білге Тоныкөктің өзі».

Әдебиетші Білге қағанға қатысты мәтіннің құрылымы мен дискурсын айқындай келе мемлекет қайраткеріне тән қасиеттер алға тартылған: «Түркі халқының, түркі мемлекеттігінің тарихында ақылы дариядай шалқыған мемлекеттік кеңесші Білге Тоныкөктің атқарған қызметі, еліне сіңірген еңбегі өте зор, өлшеусіз маңызды. Мемлекет қайраткерінің даралығы даналығында, кемеңгерлігінде тұрады. Ал сол даналық пен кемеңгерліктің қасиетін байсалдылық пен сабырлылық ашады. Бойында байсалдылық пен сабырлылық жоқ

кісіден даналық немесе кемеңгерлік табу қиын. Даналық пен кемеңгерлік байсалдылықпен, сабырлылықпен ұштасқанда ғана кісі мемлекеттік кеңесші, мемлекеттік қайраткер дәрежесіне көтеріле алады. Тоныкөк, өзі толғап айтқан сөзіне, тарихтың танытуына қарағанда, осындай дара тұлғалы дана қайраткерлердің қатарына жатады. Мұның үстіне ол – байсалдылығы мен сабырлылығын қайтпас қайсар қаһармандықпен, қаһармандығын мейірман пейілмен үйлестірген, ел тарихында өте сирек ұшырасатын ұлы тұлға. Оның бар ғұмыры елінің тәуелсіздігін алу мен сақтау жолындағы сұрапыл соғыста, саяси тайталаста өтті».

Мемлекет басшысы ретінде Тоныкөк қандай істің басында болғаны нақты мәтіннің келесі талдауымен тұжырымдалған: «Тоныкөктің сөзі мен ойында терең мән жатыр. Ханын тастап, басқа ханға бағынудың Тәңірдің қаһарын шақырғандай оңбаған іс екені туралы ойды түркі халқының санасына сіңіруді, халықтың осындай оймен, осындай қағидамен өмір сүруін көздеген ақылгөй жанның осылай демеске шарасы жоқ еді. Екінші жағынан, Тоныкөк өз сөзін, өз даналық ойын Тәңір ісімен сабақтастырып, бірде арнай сөйлеп, бірде толғай сөйлеп, ханын тастап кетіп жүрген аумалы-төкпелі халықтың ойы мен ісін тұрақтандыруды мақсат тұтады. Ханның сөзіне тоқтамаған босқын жұртты Құдайдың сөзімен қорқытып, біріктіруге күш салады». Бұл жерде Тоныкөктің мемлекеттік деңгейде ойлау көрегендігі, ел билеудегі саясаткерлігі, елді ұйымдастырып біріктіру ісіндегі ойы мен сөзінің бір жерден шығуы үлгі ретінде айғақталған.

Әдеби жәдігердегі ұлттық код пен мәтіннің мәңгілікті тарихи құндылығы неде? Өткен тарихтан қазіргіге саяси сабақ болар мысалдардың мәні неде? Әдеби мәтіннен нені аңғаруға болады? Ол туралы былай делінген: «Тоныкөк өмірде болған осындай шындық оқиғаларды әдеби туындының құрылым жүйесіне белгілі бір көркемдік талаптар жүйесіне орай енгізеді де, сюжет желісін дамытып, композициялық тұрғыда маңызды шешім жасайды».

Қазақ сөз өнеріндегі асыл сөз – өсиет сөз екенін әдебиетші Ж. Дәдебаев былай деп айқындап береді. Қазақ сөз өнерінің ел тарихымен байланысы осылай анықтала түседі: «Тоныкөктің бұл сөзінде ханның пікіріне қарсылық емес, терең ақыл бар. Дана кеңесші жау елдің ішкі бірлігін, соғыс ісіне қабілетін, әскерге қажетті азық-түлік қорының мөлшерін – бәрін біліп, есепке алып отыр. Жаудың артықшылығына қарсы қояр өз жағының

жетістіктерін де көңілден таса қалдырмайды, оққылықтарын, осал жерін де жасырмайды. Білге хан мемлекеттік кеңесшісінің сөзін мақұлдауға мәжбүр болады. Хан тағына жаңадан отырған Білге ханның ойы он саққа жүгіріп, белсенді іске ұмтылады» (Dadebayev, 2008: 279).

Әдебиетші әдеби мұрадағы асыл сөз – дала саясаты мен ел билеу және бір дінді ұстанудың басты амалы екенін мәтінге жүгіне отырып, дәлелдей түседі: «Дана қарт туған халқының амандығы мен азаттығы үшін баянды жолды дәл танып, дұрыс бағалайды. Білге хан Тоныкөктің ақыл-кеңесінің дұрыстығын мойындап, ордасын камал-қалаға айналдыру туралы ойынан қайтады. Хан мұнымен тоқтап қалмай, елін бір сенімге, дінге иландыру үшін Будда дініне арнайы кеніш салдыруға ниет қылады. Тоныкөк ханның бұл ісін де қолдамайды. Ол өз ойын ханға былай жеткізеді: «Будда мен Лаоцзы ілімі кісіні жауынгер және күшті етпейді, адам сүйгіш, нәзік сезімді және әлсіз етіп шығарады» (Dadebayev, 2008: 279). Осы ретте әдебиеттанушы Ж.Дәдебаев әдебиет асыл сөздің басты мақсаты – елдің отаншылдығын сақтап, оны қорғауға міндеттеу деп санайды.

Түркі мемлекетіндегі асыл сөздің қоғамдағы орны, ел саясаты мен даулы пікірлерге тоқтау бола алатын күш-қуаты осылай айқындалған. Әдебиетші тас жазуларын талдауға салып осындай тұжырымға келген асыл сөз өзі үшін емес, ел тағдырын қорғау үшін қажет екенін баса айтқан: «Империяның басқа елдермен қарым-қатынасы, турфандықтардың шығу тегі туралы ханның білімі Тоныкөктің ғибратынан, білігінен басталып жатқаны да дау тудырмаса керек. Сонымен бірге ханның сөйлеу жүйесінде де Тоныкөктің ділі мен тілінің үлгісі барында сөз жоқ».

Жанғара Дәдебайға дейінгі шығыстанушылар тек мазмұнын ғана баяндайтын бұл тас жазулардың тұңғыш рет осындай әдеби-теориялық тұрғыда талдануы тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануына қосылған нақты үлес.

Әдебиеттанушы Жанғара Дәдебайдың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (Dadebay, 1991) «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» (Dadebay, 1996), «Жазушы еңбегі» (Dadebayev, 2003) атты зерттеулері тәуелсіздік тұрғысынан қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін танытқан, қазақ әдебиетінің теориялық деңгейін ғылыми тұрғыда анықтап берген классикалық зерттеулер болып табылады.

«Өмір шындығы және көркемдік шешім» (Dadebay, 1991) атты монография қазақ рома-

нындағы өткен дәуір болмысының суреттелуі теориялық тұрғыда зерттелген. Осыған орай көркем туындының құрылымындағы тарихи, этнографиялық, эстетикалық, фольклорлық, әдеби мәтіндердің танымдық, тәрбиелік функциясына ерекше назар аударылған. Қаламгердің тақырып пен өмір құбылыстарын тандап алуы, оны талғам арқылы орнықтыруы ерекше қарастырылған. Аталған теориялық тұжырымдар «Көркем шығарма және оның тарихи негізі», «Көркем шығарма және оның этнографиялық негізі», «Көркем шығарма және оның фольклорлық негізі», «Көркем шығарма және оның әдеби негізі» атты тарауларда нақты пән сөздерге жүгінген теориялық талдаулар арқылы айқындалған. Осының негізінде әлеуметтік-рухани өзгерістерге өткен мен бүгінгінің байланыстарының мән-мағынасы ашылған.

Ғалымның «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» атты еңбегінде шешендік өнер табиғаты зерттеліп, оны жасаушылардың өкілдері қатары анықталып, еңбектері туралы нақты әдеби мұрағаттық тарихи деректер келтірілген. Қазақ шешендік өнері қашан пайда болды? Осы ретте Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің өнегелі өмірі мен дәстүрі ғылыми сараптау арқылы жүйелі түрде дәлелденген. Билер дәуірінің көрнекті өкілі Б. Әлменұлының әдеби мұрасы арнайы тұңғыш рет ғылыми талдауға түскен. Осының нәтижесінде Бөлтіріктің шешендік сөздерінің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері, ақыл-билік үлгілері, ділмәр сөздер арқылы өрнектелген рухани ойлардың көркемсөзбен тізілген жүйесі анықталып, әдеби мұра теориялық талдауға ұласқан. Бұл еңбек Б.Әлменұлының мұрасымен қатар шешендік дәстүрдің теориясының негіздемесі болып табылады. «Жазушы еңбегі» атты монографиясында Ж.Дәдебай творчестволық-шығармашылық лабораторияның теориялық мәселелерін көтеріп, соларға қатысты нақты талдаулар арқылы анықтама жасаған. Таланттың даралық табиғаты, қаламгерлік мұрат пен оның басты кезеңдері, шығармашылық процесс, өмір шындығы мен көркемдік шешім арақатынастары арнайы қарастырылған.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, Ж. Дәдебаевтың әдеби жәдігер мен асыл сөздегі ұлттық код, көркемдік қиял, тарихи шындық, халық әдебиеті мен мәдениеті, әдеби мұра, көркем мәтін, категориялары бірімен бірі тығыз қатынаста екені

айқындалған. Сондықтан ғалым зерттеулерінде өмір шындығы мен көркем мәтіндегі сюжеттің тіркеміне ерекше мән берілген. Бұл мәселелер оның соңғы зерттеулерінде әдеби шығарманың тарихи негіздері, қазіргі қазақ романдарының мазмұндық жүйесі арқылы да талданған.

Әдебиеттанушы ғалым, ҚР Жоғары мектеп Ұлттық ғылым академиясының, ҚР Білім

академиясының, Халықаралық Жоғары мектеп ғылым академиясының, Халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі, ұлағатты ұстаз Жаңғара Дәдебаевтың жоғарыда қарастырылған зерттеулері мен Абайды ХХІ ғасырда әлемге танытудағы жетекшілік істері тәуелсіз кездегі классикалық әдебиеттануға қосылған нақты үлес болып табылатыны аян.

Әдебиеттер

- Дәдебай Ж. Жазушы еңбегі және көркемдік қиялы // М.Х. Дулати. Конференция материалы. – Алматы, КазГУ: 2001. – Б. 12-16.
- Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1999. – 400 с.
- Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман (1967) // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. – Москва: Лабиринт, 2000. – 536 с.
- Барт Р. Избранные труды: Семиотика: Поэтика. фр./Сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – Москва: Прогресс, 1989. – 616 с.
- Дәдебаев Ж. Ғұлама // Кітапта Дәдебаев Ж. Таңдамалы шығармалары. Екі томдық. 1 том. – Алматы: Өнер, 2008, – 352 б.
- Дәдебай Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы, 1991.
- Дәдебай Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы, 1996.
- Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 340 б.

References

- Bart R. (1989) Izbrannie trudi: Semiotika: Poetika. [Selected work: Semiotics: Poetics]. french / Sost., obsh. red., G.K. Kosikova. Moskva: Progress, 616 p. (In Russian)
- Dadebai Zh. (2001) Zhazushi engbegi zhaene korkemdik qiali [Writer's work and artistic imagination]. M.Dulati. Conferenciya materiali. Almaty, KazGU. Pp. 12-16. (In Kazakh)
- Dadebaev Zh. (2008) Gulama [Genius], Kitapta Dadebaev Zh. Tangdamali shigarmalari. Eki tomdik. 1 tom. Almaty: Oner, pp. 47-61. (In Kazakh)
- Dadebai Zh. (1991) Omir shindigi zhaene korkemdik sheshim. [The Reality of Life and Artistic Solution] Almaty. (In Kazakh)
- Dadebai Zh. (1996) Boltyrik Almenuli zhaene Qazaq sheshendik oneri [Boltyrik Almenuli and the Kazakh Oratory Art]. Almaty. (In Kazakh)
- Dadebaev Zh. (2003) Zhazushi engbegi [Writer's work]. Almaty, Qazaq Universiteti, 340 p. (In Kazakh)
- Halizev V.E. (1999) Teorya literaturi [Theory of Literature]. Moskva: Visshaya shkola, 400 s. (In Russian)
- Kristeva Y. (2000) Bahtin, Slovo, Dialog, Roman [Bakhtin, Word, Dialogue, Novel] (1967) Frantsuzskaya semiotica. Ot strukturalisma k poststrukturalismu [French semiotics. From structuralism to poststructuralism]. Moskva: Labirint, 536 p. (In Russian)